

emek shaveh
عمق شابه

מסילואן להר הבית

חפירות ארכיאולוגיות כאמצעי לשליטה בכפר סילואן
ובעיר העתיקה של ירושלים - התפתחויות בשנת 2012

כתיבה יונתן מזרחי
עריכה דליה טסלר, שירלי ערן
מיפוי אלקה גוטפריד
גרפיקה ליאור כהן
ייעוץ גדעון סולימני, אנה וידר

פברואר 2013

emek shaveh
עמק שוה عمق شبهي

© עמק שוה (חל"צ) | www.alt-arch.org | info@alt-arch.org

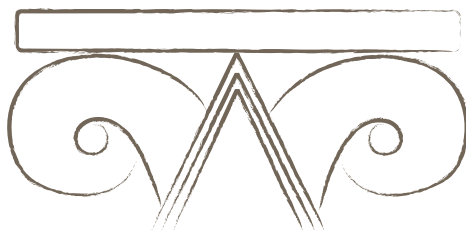
"עמק שוה" הוא ארגון העוסק במקומה של הארכיאולוגיה בחברה ובסכסוך הישראלי-פלסטיני. אנו רואים בארכיאולוגיה אמצעי לגשר ולקרב בין עמים ותרבויות ולהשפיע על הדינאמיקה של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, למען עתיד טוב יותר לתושבי האזור כולו.

לפרטים נוספים www.alt-arch.org להזמנת סיורים, הרצאות ומידע נוסף info@alt-arch.org

הפרסום הופק על ידי ארגון עמק שוה (חל"צ) בתמיכת השגרירות הנורווגית בתל אביב וקרן קורדיד. המידע והדעות בפרסום זה הם באחריות ארגון עמק שוה בלבד ואינם מייצגים את הארגונים התומכים.

מסילואן להר הבית

חפירות ארכיאולוגיות כאמצעי לשליטה בכפר סילואן
ובעיר העתיקה של ירושלים - התפתחויות בשנת 2012

תוכן

4	« מפות
9	« הקדמה
11	« 1. רחוב אל-ואד/הגיא
15	« 2. רחבת הכותל המערבי
17	« 3. חפירות העופל - מרכז דוידסון
21	« 4. באב א-רַחֶמָה
23	« 5. חניון גבעתי
23	« 6. מנהרות וחללים תת-קרקעיים
25	« 7. בריכת השילוח/בְּרֵכַת אל-חַמְרָא
27	« 8. חיבור תת-קרקעי מתחת לכפר סילואן ועד לכותל המערבי
29	« 9. הכניסה הצפונית לכפר סילואן
32	« 10. רשות העתיקות במזרח ירושלים
33	« 11. ירושלים - אתר מורשת עולמית
34	« 12. סיכום ומסקנות
35	« 13. עקרונות להמשך פיתוח ארכיאולוגי

הפעילות הישראלית בעיר העתיקה של ירושלים התמקדה מאז שנת 2005, בחפירות ארכיאולוגיות ובקידום תוכניות בנייה של מבני ציבור ותיירות על שטחי החפירה, בעיקר סביב הר הבית/אל-חֶרַם א-שֶׁרִיף והכפר סילואן. החפירות הארכיאולוגיות הפכו לציר המרכזי במאמצים ליצירת "עיר עתיקה" חדשה. אתרי החפירה משנים את פני השטח, מחזקים נרטיב היסטורי הממוקד בעם ישראל, וממדרים את התושבים הפלסטינים מסביבתם ומהקשר להר הבית/אל-חֶרַם א-שֶׁרִיף. לחפירות נודעו השלכות נרחבות על אופייה הרב-תרבותי של העיר ועל הסכסוך הישראלי-פלסטיני. במסמך זה אנו מבקשים להציג את המיזמים הארכיאולוגיים-תיירותיים העיקריים שקודמו בשנת 2012 ואת אלה המתוכננים לשנת 2013.

לפי התפיסה שהתקבעה בישראל לאחר סיפוח העיר העתיקה לירושלים, בשנת 1967, העיר העתיקה היא חלק בלתי נפרד מירושלים הישראלית. רעיון זה מנוגד לתפיסה הבינלאומית, הרואה בעיר העתיקה חלק מהגדה המערבית. הפלסטינים רואים בעיר העתיקה חלק בלתי נפרד מירושלים הפלסטינית, שתעבור בעתיד לתחום אחריותם במסגרת הסכם מדיני.

אתרי חפירות מרכזיים בסילוואן והעיר העתיקה

emek shaveh
 עמק שוה
 2007
 www.aif-arch.org

מקרא	
5 חינוך גבעתי / מרכז 'קדם'	1 רחוב אל-ואד / הגיא
6 בית הקברות באב אל-רחמה	2 חפירות של חללים תת-קרקעיים
7 בית 'הליבה'	3 חפירות 'השטל' / מרכז דוידסון
8 מנהרות הכותל	4 מסלול תעלת ביוב עתיקה ורחוב עילי מימי בית שני

מפה 1 אתרי חפירות מרכזיים בסילוואן והעיר העתיקה

חפירות ארכיאולוגיות מסביב להר הבית / חרם אל-שריף

מפה 2 חפירות ארכיאולוגיות מסביב להר הבית/אל-חרם א-שריף

חפירות ארכיאולוגיות ואתרי תיירות באיזור חניון גבעתי / מרכז 'קדם'

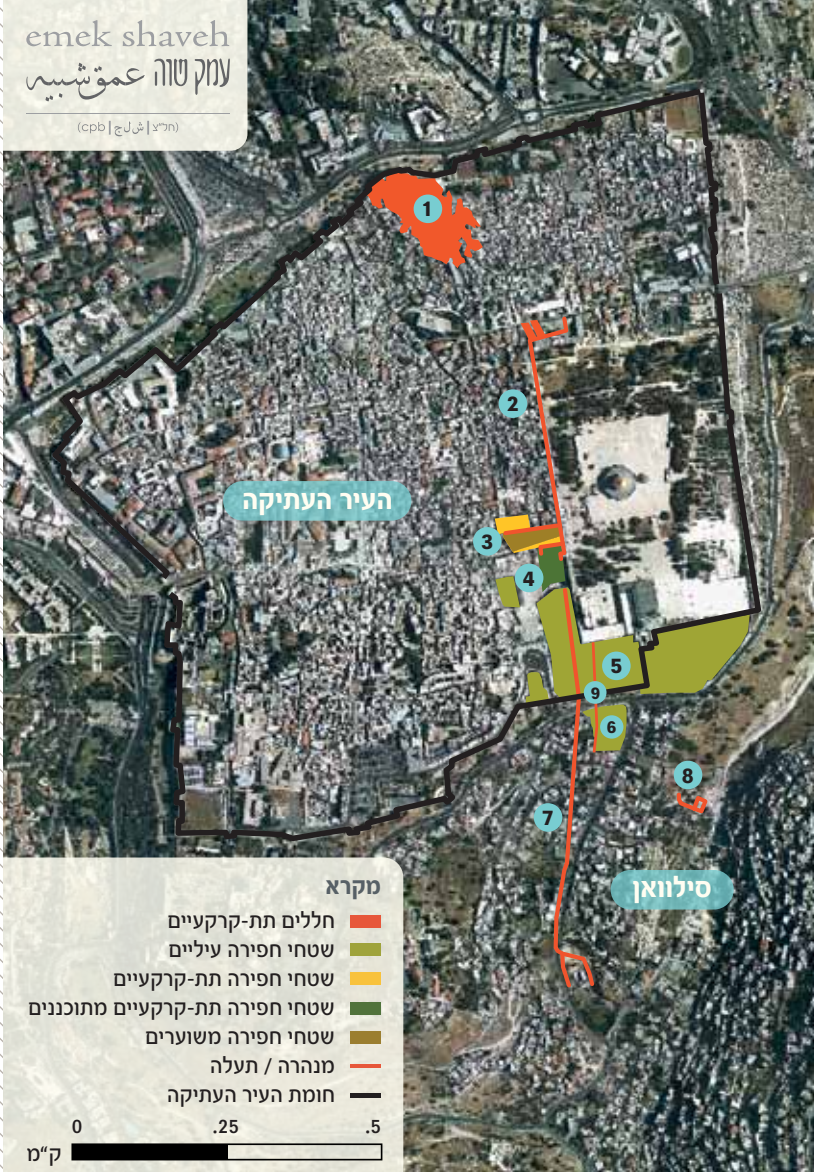

מפה 3 מרכז קדם/חניון גבעתי ואתרי העתיקות שבסביבתו

ארכיאולוגיה תת-קרקעית בעיר העתיקה וסילוואן

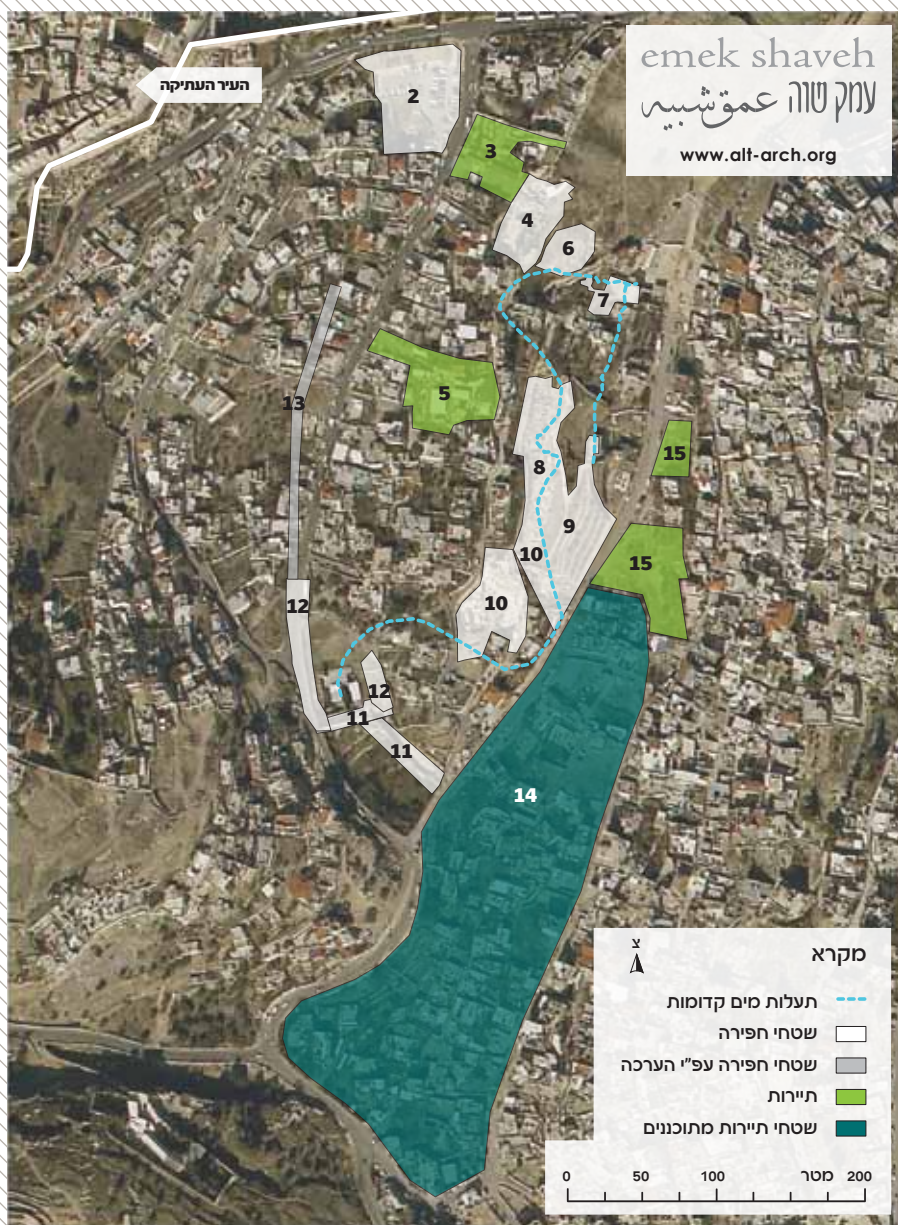
emek shaveh
עמק שווה عَمَق شَبِيه

(חיצונית | ש.ל.ג | cpb)

מפה 4 חפירות, מנהרות וחללים תת-קרקעיים בסילוואן ובעיר העתיקה

1. מערת צדקיהו	6. חפירות חניון גבעתי
2. מנהרות הכותל	7. מנהרה בעקבות תעלת הביוב והרחוב ההרודיאני
3. בית הכנסת אוהל יצחק	8. מנהרות הגיחון
4. רחבת הכותל	9. נחפר על ידי צ'ראלס וורן
5. חפירות העופל	

מפה 5 שטחי החפירות בסילוואן

1. סילוואן	8. נקבת השילוח
2. חניון גבעתי	9. שטח E
3. מרכז מבקרים - 'עיר דוד'	10. חפירות ר' וויל
4. שטח G	11. בריכת השילוח/ברכת אל-חמרא
5. מתחם אדרת	12+13. המנורה מתחת לכפר סילוואן
6. חפירות ק' קניון	14. שכונת אל-בוסתן
7. חפירות בית המעיין	15. חניונים

הקדמה

ממשלת ישראל מקדמת מאז שנת 2005 את פרויקט הפיתוח לתיירות באגן ההיסטורי של ירושלים. המיזם מתמקד בעיר העתיקה, בכפר סילואן ובשטחים הפתוחים המקיפים אותם. בין השנים 2005-2013 הקצו ממשלת ישראל ועיריית ירושלים יותר מ-620 מיליון ש"ח לפיתוח התיירות והארכיאולוגיה באזור האגן ההיסטורי. 480 מיליון ש"ח הוקצו מתקציב הממשלה ו-144 מיליון ש"ח מתקציב העירייה.¹ בישיבת הממשלה שהתקיימה בחודש מאי 2012 לרגל יום ירושלים הוחלט להקצות סכום נוסף של 350 מיליון ש"ח להמשך העבודות בשנים 2013-2019.² ההשקעה הכוללת עומדת על 970 מיליון ש"ח.

אתר מרכזי בפרויקט נמצא בשטח חניון גבעתי שבכפר סילואן. במקום זה עתיד לקום מרכז תיירותי המכונה "מרכז קדם". מתחם זה צפוי להתחבר לאתרים ארכיאולוגיים אחרים בסילואן ובעיר העתיקה באמצעות חללים תת-קרקעיים קיימים ובמנהרות שייחפרו ביניהם. מרכז קדם הוא אחד המבנים המרכזיים שישפיעו, על-פי המתוכנן, על הנוף שבין העיר העתיקה לבין סילואן ועל הדרך שבה נתפס שטח זה מבחינה תודעתית. במקביל מתבצעות בתוך שטח חפירות העופל, שמדרום להר הבית/אל-קְרַם א-שְׁרִיף, עבודות שימור ופיתוח שיובילו ליצירת מסלולי תיירות שסופם במרכז קדם.

בפרסום זה אנו מציגים את הפרויקטים המרכזיים של חפירה או פיתוח ארכיאולוגי בעיר העתיקה ובסילואן הצפויים להשפיע על אזורים אלה מבחינה פוליטית. כאשר בוחנים כל מיזם לגופו עלול להתקבל הרושם המוטעה כאילו הוא רק תורם חשובה להבנת תולדות העיר ולפיתוחה. אולם, כאשר בוחנים את הפרויקטים כמכלול מתברר שממשלת ישראל משתמשת בחפירות הארכיאולוגיות ובעבודות השימור גם כדי לחזק את הקשר הפיזי בין הכפר סילואן לבין העיר העתיקה, לבצר את האחיזה הישראלית בעיר העתיקה עצמה ולהסוות את קידומן של תוכניות בנייה מונומנטאליות. כך למשל, בין שנת 2005 לשנת 2009 בוצעו ברחבת הכותל המערבי חפירות ארכיאולוגיות כהכנה להקמת מבנה מתוכנן, המכונה "בית הליבה". אף כי המבנה עתיד להשפיע על רחבת הכותל ועל המקומות הקדושים שסביב הר הבית, בנייתו כמעט שאינה זוכה להד ציבורי או לביקורת.³

להלן נסקרים בזה אחר זה האתרים הנוגעים לעניין. הסקירה נפתחת בצפון העיר העתיקה, ממשיכה דרומה, ומסתיימת בקצה הכפר סילואן. בחלק האחרון של הפרסום מתואר התפקיד שממלאים רשות העתיקות וארגון אונסק"ו בעיצוב המורשת של ירושלים ובשימורה.

מעט אחרי הכניסה לעיר העתיקה משער שכם, הדרך מתפצלת לשני רחובות ראשיים החוצים את העיר העתיקה כמעט לכל אורכה. המזרחי שבהם הוא רחוב אל-ואד/הגיא, וההליכה בו מזמנת מפגש עם האתרים הקדושים ביותר לשלוש הדתות המונותאיסטיות. הרחוב חוצה את ויה דולורזה, הקדושה לנוצרים ומזוהה עם מסלול הליכתו של ישו לפני הצליבה; בהמשכו נמצאות כניסות המוסלמים להר הבית/אל-חרם א-שריף; ובקצהו ממוקמת הכניסה לכותל המערבי. על סמך חפירות שנערכו במהלך המאה העשרים בכמה מקטעים של רחוב זה מקובלת ההערכה שהוא נבנה על-ידי הרומאים במאה השנייה לפנה"ס. בתקופה ההיא הייתה ירושלים חלק מהאימפריה הרומית, ונקראה "איליה קפיטולינה". כך למשל נחשף מתחת לשער שכם של ימינו פתחו המשני של השער הרומי. שרידים נוספים של ריצוף מהתקופה ההיא נמצאו בהצטלבות עם ויה דולורזה ובחלקה המערבי של הרחבת הכותל, שבו מתוכננת הקמת בית הליבה. המקטע הדרומי ביותר של הרחוב נחשף ליד שער הבורסקאים שבחומות העיר העתיקה, שער להולכי רגל המצוי כמה עשרות מטרים ממערב לשער האשפות.

בחודש אוקטובר 2012 החלה עיריית ירושלים לבצע עבודות פיתוח ברחוב. בין השאר מוחלף כעת קו ביוז העובר תחתיו. במהלך ארבעים השנים האחרונות בוצעו חפירות תת-קרקעיות רבות מתחת לבתי העיר העתיקה ולרחובותיה. חפירות כאלה מתבצעות גם כיום באזור שבין הכותל המערבי לבין רחוב אל-ואד/הגיא, בשטח המוכר כמתחם בית הכנסת אוהל יצחק. חפירות במעבה האדמה מתקיימות גם במקטעים שונים הקרובים למנהרות הכותל המערבי. ידוע כי עמותות המתנחלים וחלק מהרשויות שואפות זה מכבר ליצור חיבורים תת-קרקעיים בין בתי המתנחלים השונים ברובע המוסלמי לבין אתרי העתיקות שבשטחו, מערת צדקיהו למשל, אם כי אין בידינו אסמכתאות לכוננות כאלה (מבוסס על שיחות עם בעלי עניין). חידוש הצנרת הוא הזדמנות לחפור לכל אורך הרחוב ולחקור את תולדותיו. כאמור, בקצה הדרומי של רחוב אל-ואד/הגיא נמצא בית הכנסת אוהל יצחק (ר' מפה 1, אתר 2). מתחת לבית הכנסת מתקיימת מאז שנת 2005 חפירה של חללים תת-קרקעיים, שמצדם האחד מתחברים למנהרות הכותל, ומצדם השני יכולים להתחבר לחללים שייחשפו ברחוב אל-ואד/הגיא. על סמך תקדימים בעיר העתיקה ועקב העניין שמעוררים המעברים התת-קרקעיים בקרב קבוצות מסוימות, אנו משערים שאם ייחשפו מתחת לפני האדמה חללים הניתנים להרחבה, ייתכן שרשות העתיקות תחליט על הרחבת שטחי החפירה במימון ממשלתי.⁴

תוכניות הפיתוח של רחוב אל-ואד/הגיא, המבליטות את הריצוף מתקופת איליה קפיטולינה יכלו לשמש דוגמא לקשר הריצוף בין התקופות השונות בתולדות העיר וההשפעה של כל תרבות על הבאות אחריה. אולם נראה שהם נועדו לנסוך במבקר תחושה שהוא פוסע בתוך עיר רומית קדומה, כך שתחושה זו תאפיל על אופי הרחוב כפי שהוא היום. אמנם, עבודות השימור והשחזור לאורך הרחוב לא יעלימו את תנועת הקונים הפלסטינים בו או את אופיו הערבי, אך הדגשת העבר הרומי, שבו לא היה לרחוב צביון מוסלמי או ערבי כלשהו, תשמש להסטת תשומת הלב ממצויאות עכשויות זו.⁵

ברחוב אל-ואד/הגיא ממוקמים כמה מהמבנים המרכזיים שבתחום אחריותה של עמותת המתנחלים עטרת כהנים. פעילות העמותה מוקדשת לייחוד הרובע המוסלמי והרובע הנוצרי של העיר העתיקה. אחד המבנים שבתחום אחריותה הוא ביתו של אריאל שרון, שנקנה בשנות התשעים ושוכן מרחק קצר מצפון לרחוב ויה דולורזה פינת אל-ואד/הגיא. באחד המבנים הראשונים שנרכשו על-ידי מתנחלים ברובע המוסלמי, הנמצא גם הוא ברחוב אל-ואד/הגיא, שוכנת ישיבת עטרת ירושלים. הישיבה משמשת מרכז לימודי ורוחני למאות תלמידים שפוקדים אותה מדי שנה. בהמשך הרחוב מצויים כמה בתי מתנחלים ודרך המובילה אל הכותל הקטן, הצמוד להר הבית ומשמש מקום תפילה של חרדים ומתנחלים. התפילה בבית הכנסת אוהל יצחק חודשה בשנת 2007 לאחר ששופץ.⁶ עבודות השימור ישוו לרחוב חזות שתשתלב היטב עם בתי המתנחלים הפזורים לאורכו, ויחזקו את הנוכחות הישראלית בו.

ריצוף מהתקופה הרומית המשלב בריצוף חדש יותר ברחוב אל-ואד/הגיא

ביתו של אריאל שרון ברחוב אל-ואד/הגיא

שרידי רחוב מהתקופה הרומית מתחת לשער הבורסקאים

חפירות במערב הכותל המערבי ושרידי הרחוב הרומי שנחשף

סככות מעל שטחי החפירות הארכיאולוגיות לצמודות לשער המוגרבים

2 רחבת הכותל המערבי

בית הליבה (מפה 1, אתר 7)

בשנת 2005 החלה רשות העתיקות לחפור בחלקה המערבי של רחבת הכותל. החפירה, בשטח של כדונם וחצי, התנהלה כמעט ברציפות עד שנת 2009.⁷ נחשפו בה שרידי שכונת המוגרבים, שמדינת ישראל הרסה בשנת 1967, וכן שרידים קדומים, בין היתר מהתקופה הממלוכית (בין המאה ה-13 למאה ה-16 לספירה), מהתקופה הביזנטית (בין המאה הרביעית למאה השביעית) ומהתקופה הרומית (בין המאה השנייה למאה הרביעית), ואף התגלה מבנה מהמאה השביעית לפנה"ס. לאחר הסרת השכבות הארכיאולוגיות מהתקופות המוסלמיות והביזנטיות נחשף הרחוב הרומי מימי איליה קפיטולינה, המתוארך למאה השנייה לספירה.

החפירה משמשת בסיס לתוכנית להקמת מבנה משרדים וכנסים של הקרן למורשת הכותל, עמותה ממשלתית הנמצאת באחריות משרד ראש הממשלה. העמותה מופקדת על ניהול התפילה ברחבת הכותל ועל התיירות במנהרות הכותל. תוכנית הבנייה של בית הליבה מזכירה את הבנייה בחניון גבעתי (ר' להלן): השטח הארכיאולוגי יהווה את קומת הקרקע של המבנה, ומעליו יוקמו שלוש קומות בשטח של כ-3,700 מ"ר. המבנה יהיה זהה בגובהו לכותל, ולאחר הקמתו ישתנה אופי הרחבה משטח פתוח למתחם המסתיים במבנה מונומנטאלי הניצב מול המסגדים שעל ההר. בפרסום של עמק שוה, "בית הליבה" וחניון גבעתי - חפירות ארכיאולוגיות והשפעתן על הסטאטוס קוו בעיר העתיקה ובסילוואן", הבהרנו כיצד משמשות החפירות הארכיאולוגיות לקידום הקמתם של מבנים שנויים במחלוקת בסביבות העיר העתיקה. בית הליבה יסתיר את החפירות הארכיאולוגיות, וייצור זיקה בין תולדות המקום לבין המבנה, תוך התעלמות מאלפי שנות היסטוריה שנחשפו בחפירה.

הקמת המבנה מעוררת התנגדות של קבוצות מוסלמיות שונות. לטענתן, יש לשמר את הסטאטוס קוו במקומות הקדושים, וכל בנייה צריכה להיעשות בתיאום עם ירדן ועם הווקף המוסלמי ובשיתופם. טענות אלה מעוגנות בהחלטות בג"ץ בנוגע לבנייה בשער המוגרבים, ובהסכם השלום בין ישראל לבין ירדן, שבו נקבע כי זו האחרונה תהיה מעורבת בכל הסכם על הסדר קבע בעיר העתיקה.⁸

חפירות גשר המוגרבים

גשר המוגרבים, המוביל לשער המוגרבים, הוא הכניסה היחידה להר הבית/אל-חרם א-שריף עבור אנשים שאינם מוסלמים. הגשר חוצץ בין רחבת הכותל לבין השטח שבו נערכות החפירות הארכיאולוגיות של מרכז דוידסון. הרשויות הישראליות עמלות זה שנים רבות על תוכנית לבניית גשר חדש שיוביל את המבקרים להר הבית/אל-חרם א-שריף. אלא שכל ניסיון לשפץ את הגשר נתקל מיד בלחץ בינלאומי ומעורר חששות אצל הווקף המוסלמי, הטוען כי שיפוץ ישנה את הסטאטוס קוו בהר הבית.⁹ בחודש יוני 2012 החלה רשות העתיקות בחפירות ארכיאולוגיות לצד גשר המוגרבים. החפירות מתנהלות בכמה מקטעים שונים למרגלות הגשר, ונראה שמטרתן להכשיר משטחים שימשו כיסודות לבניית הגשר החדש.

רחבת הכותל המערבי

ועדת הבנייה המקומית של ירושלים אישרה להגדיל את שטח רחבת הכותל ב-600 מ"ר.¹⁰ נראה שעיקר ההרחבה תבוצע באמצעות חפירה ארכיאולוגית תת-קרקעית שתאפשר תפילה בשני מפלסים, אחד על פני הקרקע ושני במעבה האדמה. התוכנית משתלבת בפרויקטים השונים המתבצעים ברחבת הכותל, לרבות הקמת בית הליבה והחפירות ליד גשר המוגרבים.

בפרק זה הצגנו שלושה פרויקטים המבוצעים כיום או עתידים להתבצע באזור הכותל המערבי: בית הליבה, גשר המוגרבים ותוכניות לחפור מתחת לרחבת הכותל. כל אחד מהם נתפס על-ידי הציבור הישראלי כפעילות נקודתית, שהשפעתה על האגן ההיסטורי מזערית. אולם, כאשר בוחנים את כל המיזמים הללו כחלק מתוכנית כוללת, ניתן לראות כי מדובר למעשה בשינוי נרחב של אזור הכותל המערבי, שצפויות לו השלכות משמעותיות על המרחב שסביב הר הבית/אל-חרם א-שריף.

מרכז דזידסון - שרידי הרחוב המתוארכים למאה הראשונה לספירה (תקופת בית שני)

עבודות לשימור שביל המקוואות

זהו שטח החפירות הרצוף הגדול ביותר בעיר העתיקה. האתר נמצא מדרום להר הבית/אל-חרם א-שריף ולחומת העיר העתיקה ומצפון לכפר סילואן. החפירה משתרעת לכל אורכו של הר הבית, מצדו הדרומי ולאורך חלק ניכר מצדו המערבי. בשטח נחשפו שרידים מהתקופות המוסלמיות הקדומות: קברים מהתקופה העבאסית (המאה השמינית והמאה התשיעית לספירה), ושרידי מבנים גדולים המזוהים כארמונות או מבני ממשל מהתקופה האומאית (המאה השביעית והמאה השמינית). תחתיהם ולצדם נחשפה שכבה ביוזנטית (מהמאה הרביעית עד המאה השביעית) ובה מבני מגורים ומבנה נוסף שזוהה כמנזר. מהתקופה הרומית המאוחרת (מהמאה הראשונה עד הרביעית) נמצאו בעיקר שרידים המזוהים כמבני צבא, כגון מאפייה ששימשה את הלגיון העשירי הרומי שישב בירושלים. שכבה נוספת באתר זה מתוארכת לתקופה הרומית הקדומה, כלומר לימי בית שני (מהמאה השנייה לפנה"ס עד המאה הראשונה לספירה). כמו כן, נמצאו בו ממצאים בהיקף קטן יחסית מימי ממלכת יהודה (המאה השמינית והמאה השביעית לפנה"ס)¹¹.

המקום הוכרז כגן לאומי בסוף שנות התשעים, וכמה שנים לאחר מכן, בראשית שנות האלפיים, נבנה בו מרכז דוידסון והאתר הפך למוזיאון פעיל. את המרכז מנהלת החברה לפיתוח מזרח ירושלים (פמ"י), שהיא חברה ממשלתית-עירונית. כדי להכשיר את האתר לקליטת מבקרים בוצעו בו עבודות לשימור ולשחזור הארמונות האומאיים, המזוהים עם ראשית האסלאם, הרחוב ההרודיאני, המזוהה עם ימי בית המקדש השני, מבנים מהתקופה הביזנטית (ראשית השלטון הנוצרי בארץ) ועוד.

אמנם, ניתן לטעון כי הצגת החפירות הללו אינה אלא דרך להכיר את תולדות ירושלים לאורך התקופות השונות, אך כאשר בוחנים את עבודות השימור מתברר כי השרידים המזוהים עם תולדות עם ישראל זכו לדגש מיוחד.

להלן מתוארים ארבעה מיזמים בעלי משמעות רבה שקודמו באתר בשנים 2011-2012:

א. עבודת שימור של מה שמכונה "שביל המקוואות" (מפה 2, אתר 7). מדובר בכמה בריכות היטהרות מימי בית שני שנחשפו בחלקן המזרחי של חפירות העופל, מחוץ לחומת העיר העתיקה. המקוואות מפורזים בין שרידים מתקופות אחרות, ובחלק מהמקרים שימשו במשך תקופות שונות ולצרכים שונים (בעיקר כמאגרי מים ושטחי אחסון). הטבילה במקוואות הייתה חלק מהריטואל הדתי בימי בית המקדש, והיא מקובלת ביהדות הדתית גם בימינו.¹² שביל המקוואות מתחיל מתחת לחומה הדרומית של הר הבית/אל-חרם א-שריף ומסגד אל-אקצא. במקום זה נחשפו מערכת שערים, המכונים "שערי חולדה", וגרם מדרגות המוליך אליהם. השערים והמדרגות מתוארכים לימי בית המקדש השני, ומזוהים עם מסלול העלייה לרגל של המתפללים בימי בית המקדש. הנתיב מסתיים ביציאה הצמודה לחומת העיר העתיקה, מול הכניסה הצפונית לכפר סילואן ובמרחק של מטרים ספורים מחפירות חניון גבעתי ומאתר עיר דוד. הרשויות הישראליות מתכננות ליצור חיבור תת-קרקעי או עילי בין מסלול זה לבין החפירות בסילואן. ההחלטה להתמקד בשימור מתקנים הקשורים לפולחן היהודי מימי בית המקדש יוצרת זיקה ברורה בין עבודת הקודש של אז לזו של ימינו, כיוון שפולחן כזה נהוג בקרב הציבור הדתי גם כיום.

ב. בחודש יוני 2011 נפתח לציבור אתר "חומות העופל". זהו קטע קטן משטח חפירות העופל, השוכן ממזרח לשביל המקוואות. במקום נחשפו כמה שרידים המתוארכים למאה השמינית ולמאה השביעית לפנה"ס, כלומר לתקופת ממלכת יהודה. הם כוללים חומה וקטעי קירות המזוהים כחלק ממגדל או מבנה מגורים. בתקופות מאוחרות יותר נמשכה הבנייה על גבי הקירות הללו. בשל השימוש שנעשה בהם בתקופות מאוחרות וההרס שנגרם למקום במרוצת השנים, אין במחקר תמימות דעים לגבי זיהוי השרידים ומשמעותם.¹³ באופן כללי, קטע זה דל בממצאים, בפרט ביחס לשכבות העופל. אך הוא הפך לחלק מרכזי במסלול התיירות. הדגשת שכבה מסוימת (דלת ממצאים) באתר רב-שכבתי מובילה להבנה

חומות העופל במרכז דוידסון לאחר השימור

שטח החפירות על רקע מסגד אל-אקצא

חלקית של המקום. הפרויקט מדגיש את הקשר שבין אתר עיר דוד לבין חפירות העופל, ומסמן תקופה מסוימת כחשובה יותר מתוך שאיפה לחזק את הנרטיב ההיסטורי ולאזן דווקא על סמך חשיבות הממצא הארכיאולוגי.

ג. מיזם לחפירת מנהרה המחברת בין הכפר סילוואן/עיר דוד לבין רחבת הכותל. רשות העתיקות חופרת מאז שנת 2007 מנהרה מבריכת השילוח/ברכת אל-חמרא צפונה. בשנת 2012 הגיעה המנהרה לשטח מרכז דוידסון שבעיר העתיקה, מדרום לרחבת הכותל המערבי ולגשר המוגרבים (מפה 1, אתר 4; ר' גם הפרק "ירושלים תחתית" בפרסום של עמק שווה "בין קדושה לתעמולה" וסרטונים מצורפים).¹⁴

ד. בחודש אוגוסט 2012 החלו עבודות שימור וחפירה ארכיאולוגית בקצה הדרום-מזרחי של שטח חפירות העופל, כהמשך לחפירות שבוצעו באתר חומות העופל בידי ד"ר אילת מזר. השטח גובל מצפון-מזרח בבית הקברות המוסלמי בַּאב א-רַחִיקָה (למידע על מניעת הקבורה המוסלמית באתר ר' פרק 5 להלן). השטח נחפר בשנות השבעים, ונחשפו בו שרידים מתקופות שונות בתולדות ירושלים. החופרים שואפים למצוא באתר זה שרידים מימי ממלכת יהודה, כפי שנחשפו בשטח המכונה "חומות העופל".

שימור המקוואות וחומות העופל וחפירת המנהרות יוצרים מסלול תיירות ברצף עם אתר עיר דוד בכפר סילוואן. חפירה של מנהרה שתקשר בין העיר העתיקה לבין שטחי האתר וזיהויה של חומת העופל עם שלמה המלך שקולים כנגד הצגת השרידים הארכיאולוגיים בעיר דוד כחלק מארמונו של דוד המלך וכנגד הצגת האתר בכללותו כקשור לדוד המלך ולצאצאיו. בשני המקרים מוצגים לכאורה שרידים מאחת התקופות החשובות ביותר בתולדות עם ישראל, אך תקופה זו - שהממצאים ממנה דלים ביותר - אינה מוצגת באורח מידתי ביחס לתקופות אחרות ששרידים מהן נחשפו באתר. בעוד הממצאים בחפירות עצמן מלמדים על תולדותיה של העיר ירושלים, וממחישים את ההשפעה הרבה של תקופות רומיות-ביזנטיות ומוסלמיות על העיר, המבקר מקבל את הרושם שחשיבות האתר נובעת בעיקר מהקשר שלו לתולדות עם ישראל. כיוון שבחברה הישראלית ירושלים העתיקה מזוהה כחלק בלתי נפרד מישראל ומהזהות הישראלית, רוב המבקרים אינם עומדים על כך שהצגה זו של האתר בעייתית. במקום להשתמש בממצא הארכיאולוגי ככלי מרכזי להמחשת אופייה הרב-תרבותי של ירושלים בעבר ובהווה, הרשויות בחרו להציג את האתר באופן המחזק את הנרטיב ההיסטורי הישראלי בנוגע לעיר העתיקה בכלל ולאזור הר הבית בפרט.

עבודות החפירה - חפירות העופל

בית הקברות המוסלמי באב א-רחמה, מבט לכיוון דרום

בית הקברות המוסלמי בָּאב א-רְחֻמָּה צמוד לחומה המזרחית של העיר העתיקה. נראה ששער הרחמים/באב א-רחמה נחסם במאה השמינית לספירה, ומכאן שהוא קדם בזמן רב לבניית החומה העות'מאנית במאה ה-16. במקום לא נערכה חפירה ארכיאולוגית לתיארוך ראשית הקבורה, אך על-פי המסורת המוסלמית, הקבורה במקום, שנמצא בשימוש כבית קברות עד עצם היום הזה, החלה זמן קצר לאחר חסימת שער הרחמים. כיום מתפרסת הקבורה לכל אורך החומה המזרחית של העיר העתיקה.

כמה גופים ישראליים נאבקים בשנים האחרונות בקבורה בחלקו הדרומי של בית הקברות, המשמש את תושבי הכפר סילואן. בשנת 2005 עתר לבג"ץ הוועד הציבורי למניעת הרס עתיקות הר הבית, המאגד ארכיאולוגים, אנשי רוח ומשפטנים, בדרישה להורות למדינה לאכוף את איסור הקבורה בחלקו הדרומי של בית הקברות. עתירה נוספת בעניין זה הוגשה בשנת 2004.¹⁵ לטענת הוועד, הוכרז שהמקום הוא אתר עתיקות המהווה חלק מהגן הלאומי "סובב חומות ירושלים", ולכן חפירה וקבורה במקום הן בגדר פגיעה בעתיקות.¹⁶ בעקבות הגשת העתירה הסכימה המדינה, עוד לפני הדיון בבג"ץ, למנוע קבורה במקום. בשנת 2009 קבע בג"ץ כי דין העתירות להידחות, וכי יחד עם זאת מחובתן של הרשויות לאכוף את החוק ולשמור על האתר מפני פגיעה, ובכלל זה למנוע קבורה נוספת במקום.¹⁷ כיום נדרשים תושבים המעוניינים לקבור את מתיהם בחלקו הדרומי של בית הקברות להצטייד באישור מבית המשפט. ברוב המקרים אין המשפחות פונות לבית משפט לאחר מות יקיריהן, ובכמה מקרים הסתיימו ניסיונות קבורה במקום במעצרם של בני המשפחה או בהעברת הנקברים לחלקות קבורה של משפחות אחרות.

בחודש אוגוסט 2012, שחפף לסוף חודש הרמדאן, האריכו הרשויות הישראליות לכיוון צפון את רצועת השטח האסור לקבורה. הקשיים שהרשויות עורמות בפני קבורה מוסלמית לצד הדופן המזרחית של הר הבית/אל-חרם א-שריף עולים בקנה אחד עם השאיפה הישראלית למנוע או לפחות לצמצם את הנוכחות המוסלמית במקום ולגמד את הקשר המוסלמי לאזור זה, הקרוב כל כך להר הבית/אל-חרם א-שריף.

חפירות חניון גבעתי בסילוואן - מבט לכיוון מסגד אל-אקצא

דגם מתחם התיירות מרכז קדם, המותכנן להיבנות בכניסה לסילוואן

השטח המכונה בפי הישראלים "חניון גבעתי" נמצא בקצה הצפוני של הכפר סילוואן, ונחפר כמעט ברציפות משנת 2007 ועד היום. הממשלה ועמותת אלע"ד, העוסקת בהתנחלות ובהפעלת אתרי תיירות במזרח ירושלים לשם חיזוק האחיזה היהודית בה, מתכננות להקים במקום מרכז מבקרים בשם "מרכז קדם". על-פי התכנון, ממתחם זה ייצאו המבקרים למגוון מסלולים בכפר סילוואן ובעיר העתיקה. חפירות חניון גבעתי מתחברות כבר היום למנהרה שמצפון לחפירות העופל/מרכז דוידסון, הצמודות לכותל המערבי. כמו כן, החפירות מתחברות לבריכת השילוח שבדרום הכפר סילוואן. שני פרויקטים עתידיים נוספים הקשורים לחניון גבעתי הם חיבור תת-קרקעי בינו לבין מרכז המבקרים עיר דוד, הנמצא מעבר לכביש לכיוון מזרח, וחיבור תת-קרקעי נוסף לשביל המקוואות, הנמצא בשטח חפירות העופל, בצמוד לחומת העיר העתיקה, ומסתיים מטרים ספורים מחניון גבעתי. המסלולים הקיימים ואלה המתוכננים ימצבו את מרכז קדם כחלופה לכניסה התיירותית המרכזית לעיר העתיקה כיום, הלא היא שער יפו. ניתן לראות חיזוק למגמה זו בהחלטת ממשלה שהתקבלה ב-20 במאי 2012 בישיבה שהתקיימה לרגל יום ירושלים. על-פי ההחלטה, תיבחן האפשרות להקים את מוזיאון התנ"ך בחניון גבעתי/מרכז קדם שבכפר סילוואן.

החלטת הממשלה מהווה דוגמה נוספת לקשר ההדוק שבין תוכניות המתנחלים לבין המדיניות הממשלתית. ראשיתן של חפירות חניון גבעתי בחפירה שנוהלה בידי רשות העתיקות ומומנה בידי עמותת אלע"ד; בהמשך הדרך הצטרפה רשות הטבע והגנים לתוכנית עמותת אלע"ד לבנות את מרכז קדם על גבי שטח החפירות. כחודשיים לאחר החלטת ועדת הבנייה המחוזית של ירושלים לאשר את המתחם פרסמה הממשלה כי הוחלט לבחון את הקמת מוזיאון התנ"ך במקום. אם תתקבל החלטה לעשות זאת, הרי שהדבר יזכה את המבנה בלגיטימיות רבה יותר בקרב הציבור הישראלי ויחזק את נוכחותה של עמותת אלע"ד בסילוואן.¹⁸

החפירות הארכיאולוגיות בחניון גבעתי הן האצטלה העיקרית להקמת מתחם התיירות מרכז קדם מעליהן. בפרסום של עמק שווה, "בית הליבה" וחניון גבעתי - חפירות ארכיאולוגיות והשפעתן על הסטאטוס קוו בעיר העתיקה ובסילוואן, אנו מבהירים כיצד משמשות החפירות הארכיאולוגיות לקידום בניית מבנים שנויים במחלוקת, חסרי כל התאמה ופרופורציה לאזור. שטחו המתוכנן של מרכז קדם עומד על כ-16 אלף מ"ר, והוא צפוי להיתמר עד לגובה חומות העיר העתיקה. למבנה צפויה השפעה מכרעת על הנוף, על הדרך שבה נתפסות חומות העיר העתיקה מבחינה תודעתית, על אופי המרחב שבין הכפר סילוואן לבין הר הבית/אל-חרם א-שריף והכפר סילוואן עצמו. כמו כן הוא בעל השלכות מרחיקות לכת על אופן התנועה באזור, הנגישות לבתי התושבים ופיתוח שכונת ואדי חילווא.

מנהרות וחללים תת-קרקעיים

6

(מפה 4)

המנהרות הן מסלולים תת-קרקעיים העוקבים אחר השרידים הארכיאולוגיים, ויוצרים הפרדה פיזית בין המציאות בשטח לבין הנתיב שהרשויות מעוניינות להנחיל באמצעותו נרטיב היסטורי לציבור. ריבוי החללים התת-קרקעיים יוצר קשר פיזי בין הכפר סילוואן לבין העיר העתיקה ובין השטחים השונים בעיר העתיקה. שני צירים מרכזיים של המסלולים התת-קרקעיים הם חניון גבעתי ורחבת הכותל המערבי. חציבת המנהרות והחללים במעבה האדמה היא אמצעי חשוב ביותר ביצירת נרטיב המתרכז בעבר היהודי של ירושלים, תוך הדגשת התקופה של בית המקדש השני והשרידים המזוהים איתה (תיאור המפרט את תפקידה של חפירת המנהרות במאבק הפוליטי אפשר למצוא בפרסום של עמק שווה: "בין קדושה לתעמולה", בפרק "ירושלים תחתית". לתיאור המסלול התת-קרקעי המרכזי, המתחיל בבריכת השילוח ומסתיים בקרבת הכותל המערבי, ר' גם פרק 8 להלן).

7 בריכת השילוח/בְּרִכַּת אל-חַמְרָא

(מפה 5, אתר 11)

בקצה הדרומי של אתר עיר דוד ובגבולה הצפוני של שכונת אל-בוסתאן, שבכפר סילואן, נחשפו בשנת 2004 שרידי מבנה קדום. קטעים מהמתחם היו מוכרים מחפירות רבות שנערכו באזור מאז המאה ה-19. החופרים העריכו שזוהי בריכה מהמאה הראשונה לפנה"ס, כלומר מהתקופה הרומית הקדומה, וזיהו אותה כבריכת השילוח מימי בית המקדש השני. לצורך החפירה נסגר השטח בפני תושבי הכפר, ומאוחר יותר הוא הפך למתחם תיירות שהכניסה אליו כרוכה בתשלום. המתחם מוצג כמקום שבו נהגו עולי הרגל היהודים להיטהר לפני עלייתם לבית המקדש, ושממנו יצאו להקריב בו קורבנות. הקשר בין תקופת בית המקדש לבין האתר מודגש הן בשילוט המוצב במקום והן בסרטונים של עיר דוד ושל רשות העתיקות.¹⁹ מהבריכה יוצא מסלול תת-קרקעי שסופו בעיר העתיקה.

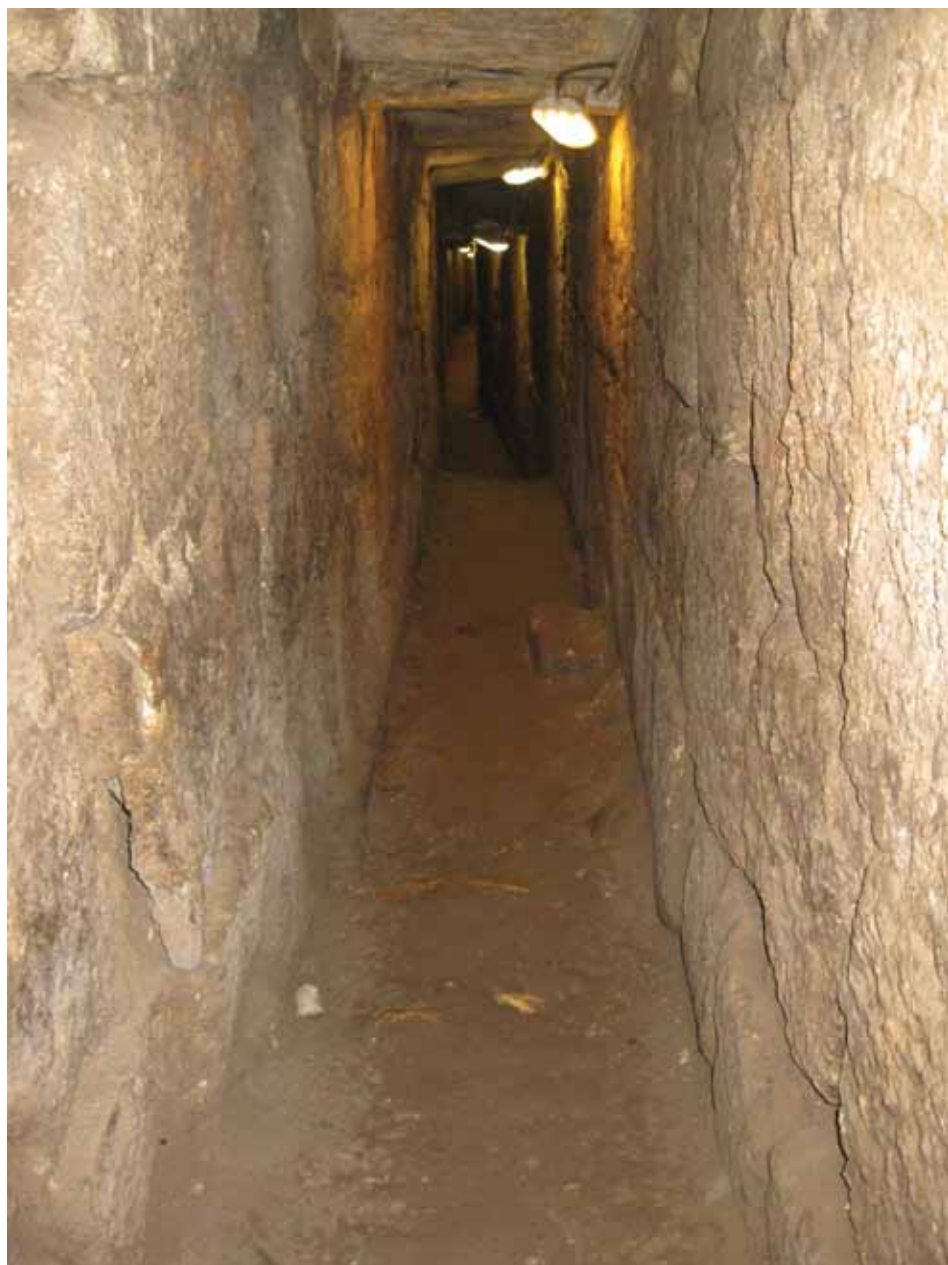
בריכת השילוח ועבודת המקדש

מהשילוח להר הבית

**"ניסוך המים כיצד? צלוחית של זהב מחוקת שלושה לוגים
היה ממלא מן השילוח" (משנה, סוכה ד, ט)**

חשיבותם של מי השילוח בימי הבית השני, ידועה מהמקורות. מהשילוח שאבו את המים לניסוך המים בבית המקדש בשמחת בית השואבה. המים שימשו גם להכנת "מי חטאת" לטיהור מטומאת המת. החופרים ריין ושוקרון מציעים כי בבריכה זו טבלו עולי הרגל וטיהרו עצמם טרם שעלו לבית המקדש.

שלט המוצב בבריכת השילוח/ברכת אל-חמרא ומתמקד בעבודת בית המקדש

תעלת הביוב הקדומה מתחת לבתי התושבים בסילוואן

חיבור תת-קרקעי מתחת לכפר סילואן ועד לכותל המערבי

(מפה 4, אתר 7)

8

מאז שנת 2007 רשות העתיקות חופרת בצמוד לבריכת השילוח/ברכת אל-חמרא קטע מרחוב המתוארך למאה הראשונה לפנה"ס, כלומר לימי בית המקדש השני. הרחוב תועד עוד במאה ה-19 בידי החוקרים ג'ליס ודיקי.²⁰ אורך קטע הרחוב שנחשף הוא כארבעים מטר. בהמשך, במפלס גבוה מזה של הרחוב הקדום, נחשפה תעלת ניקוז מקורה, שגובהה עולה על זה של אדם ממוצע והיא בנויה באבן. התעלה עוברת מתחת לרחוב ואדי חיל'ווה שבכפר סילואן, לכל אורכו, ומתחת לבתים הסמוכים לו. היא נמשכת דרך שטח חפירות הכותל (אזור מרכז דוידסון) בעיר העתיקה, ומגיעה עד לרחבת הכותל.²¹

חפירת המנהרה חשפה אמנם רחוב קדום, אך בהמשך נחשפה גם מערכת ביוב קדומה הנמצאת במפלס גבוה יותר מזה של הרחוב הקדום. הדעת נותנת אפוא שהרחוב ומערכת הביוב נבנו בתקופות שונות. שאלת התיארוך של שרידי הרחוב ושל מערכת הביוב עדיין לא קיבלה מענה. אף על פי כן, רשות העתיקות ואתר עיר דוד מציגים הן את קטע הרחוב שנחשף והן את מערכת הביוב כחלק מהרחוב שנבנה בתקופת בית שני (התקופה הרומית הקדומה, קרי בין המאה הראשונה לפנה"ס למאה הראשונה לספירה). גופים אלה אף מציגים את קטע הרחוב ואת מערכת הביוב כמסלול שבו הלכו עולי הרגל עד לרחבת בית המקדש.²²

סולם המחובר בין מפלס הרחוב ההרודיאני לבין תעלת הביוב הקדומה

מדרגות הרחוב ההרודיאני

חפירות חניון גבעתי על רקע בתי הכפר סילוואן

בור המים המזוהה כבור ירמיהו

חניון גבעתי (מפה 5, אתר 2) - ר' פרק 5 לעיל.

בור ירמיהו (הקצה המערבי של אתר 3 במפה 5)

בקרבת הכניסה למרכז המבקרים ישנו בור מים ששימש את תושבי סילואן לפני שבתיהם חוברו לרשת המים העירונית. עם הקמת מרכז המבקרים במקום בתחילת שנות האלפיים החלו מפעילי המרכז לכנות את המקום "בור ירמיהו הנביא" ולהציגו כדגם של הבור שאליו הושלך ירמיהו כעונש על נבואותיו. המבקרים יורדים לבור המים בסולם ומקשיבים לסיפור המקראי על הנביא ירמיהו וכליאתו בבור (ירמיהו ל"ח, ב-ג). לדעת הארכיאולוגים, ראשיתו של הבור בתקופה הביזנטית או מאוחר יותר, כלומר כאלף שנה לפחות לאחר האירוע המסופר בתנ"ך. השילוב של בור בעומק של שבעה מטרים, הסיפור המקראי והציטוטים מהתנ"ך יוצר תחושה כאילו זהו המקום שבו הושלך ירמיהו לבור.²³ בחודש מאי 2012 אישרו מדינת ישראל ועיריית ירושלים תקציב בסך 4 מיליון ש"ח להפקת "מיצג אור וצליל" בבור המים, שיתאר את סיפור ירמיהו הנביא.²⁴ הביקורת על העבודות להכשרת בור ירמיהו ועל הפער בין הממצא הארכיאולוגי לבין הסיפור של מרכז המבקרים נשמעה גם מפי חוקרים שעבדו עם עמותת אלע"ד ומזדהים עם חלק גדול מהתוכן המקראי המוצג באתר עיר דוד.²⁵

חפירה בכניסה למרכז המבקרים של עיר דוד

מאז שנת 2011 מנהלת רשות העתיקות חפירה בכניסה למרכז המבקרים של עיר דוד. החפירה מתבצעת בכביש הראשי של הכפר סילואן, במרחק של כשני מטרים מבור ירמיהו. במסגרת החפירה נחשפו רצפת פסיפס וחלק ממבנה גדול-ממדים מהתקופה הרומית המאוחרת. מבנה דומה מהתקופה ההיא, המעיד על חשיבות האזור בימים ההם, נחשף בחניון גבעתי שמול מרכז המבקרים. החפירה הארכיאולוגית הצמודה לכניסה למרכז המבקרים של עיר דוד עתידה להתחבר מתחת לפני השטח לפרויקט המתוכנן בחניון גבעתי. חיבור זה יהיה החוליה האחרונה הנדרשת ליצירת מסלול תיירות שראשיתו בחניון גבעתי וסופו בבית המעיין.

בית המעיין (מפה 5, אתר 7)

במהלך דיון שהתקיים ב-11 ביוני 2012 בוועדה המחוזית לתכנון ולבנייה בירושלים הוצגה תוכנית של עמותת אלע"ד להכשרת הבנייה בקרבת מעיין אום א-דרג/הגיחון שבכפר סילואן ולהרחבתה. התוכנית כוללת אישור של בנייה קיימת והכשרת שטח שימש את המבקרים באתר עיר דוד תוך חיבור בין פיר וז'רן, המעיין ותחילת מסלול ההליכה בנקבה. המתחם כולל שלושה מבנים שהוקמו מעל המעיין ומצדדיו; על המבנה המרכזי יתווספו קומה ומרפסת שתשקיף על הוואדי. בסך הכול מדובר בשטח של 200 מ"ר.

מעיין הכפר סילואן שימש במשך מאות שנים כמקור מימי התושבים, ומאוחר יותר כמקום בילוי לילדים ולהורים. מאז שנת 1995 מתקיימת במקום חפירה ארכיאולוגית, הממושכת ביותר שנעשתה בירושלים. במסגרת זו הופקע השטח מהכפר לצורכי המתנחלים ואתר התיירות עיר דוד. מה שהתחיל כחפירה ארכיאולוגית "לצורכי מחקר" וכעבודות לפיתוח האתר הופך שוב לאמצעי המכשיר השתלטות ישראלית על אחד ממקורות המים המעטים של הכפר, שהוא גם אחד השטחים הציבוריים המעטים בו. אולם, בקרב הישראלים העבודות במקום אינן נתפסות כהשתלטות על אדמות ציבור.

חפירה בכניסה למרכז המבקרים בעיר דוד שבסילוואן על רקע בתי הכפר

מתחם בית המעיין בסילוון

כמעט כל החפירות הארכיאולוגיות בכפר סילואן ובעיר העתיקה מבוצעות על-ידי רשות העתיקות. הארכיאולוגים החופרים כפופים לרשות זו, והאחריות המדעית לפעולותיהם מוטלת עליה. המימון לחפירות מגיע מעמותות מתנחלים, למשל מעמותת אלע"ד בכפר סילואן, ומגופים ממשלתיים דוגמת הקרן לפיתוח הרובע היהודי או הרשות לפיתוח ירושלים בעיר העתיקה. במסגרת חפירה ארכיאולוגית נהרסים מעצם טבעה שכבות ופני שטח. כיוון שפני השטח לעולם לא יחזרו למצבם המקורי, מסורה בידי רשות העתיקות הסמכות החוקית למנוע חפירות הצפויות לזרוע הרס שאינו ניתן לשחזור. החפירות הארכיאולוגיות בחניון גבעתי ובבית הליבה כללו הסרה של שכבות ארכיאולוגיות שונות, ואלה אינן נראות בשטח כיום. רשות העתיקות יכולה הייתה להשאיר חלק מהמצא הארכיאולוגי מתקופות מאוחרות יותר, למשל את השכבה העבאסית בחניון גבעתי ואת השכבה האיוצית-ממלוכית בבית הליבה. כך הייתה הרשות יכולה להציג את רצף השכבות שנחפרו. נראה שהחלטה להסיר שכבות אלה נועדה להקל על היזמים בעת בנייה עתידית במקום. ככל שמוסקרים רבדים רבים יותר וככל שהחפירה מעמיקה, כך מקבל היזם שטח תת-קרקעי גדול יותר. החלטת הרשות לחפור נעשית ללא התייעצות עם גופים מקצועיים אחרים ובלי לשאול את תושבי המקום לדעתם. דיון בהשתתפות כל הגורמים המושפעים מהחפירה, לרבות התושבים, מנהיגי העדות השונות בעיר העתיקה ואנשי מקצוע בלתי תלויים, היה מאפשר חפירות שיתאמו את צורכי המקום ולא את צרכיו הפוליטיים של גוף זה או אחר או אינטרסים מדיניים.

הסכמת רשות העתיקות לבצע חפירות התואמות את התוכנית המדינית של ממשלת ישראל מובילה לשימוש בשיטות עבודה שאינן מקובלות במחקר. כך למשל, מתבצעת חפירה אופקית של מנהרות וחללים תת-קרקעיים, במקום חפירה סטרטיגרפית אנכית, מגובה פני השטח לעומק האדמה, שתחשוף את כל רובדי האתר. ניתן לראות כי במזרח ירושלים מעמדה המקצועי של רשות העתיקות מעניק גיבוי למדיניות המדגישה שכבות מסוימות ומתעלמת מאחרות.

האמנה לאתרי מורשת עולמיים משנת 1972 יצרה מערכת המאפשרת למדינות החתומות עליה להציע את מועמדותם של אתרים לרשימת המורשת העולמית.²⁶ בשנת 1981 הוכרז ביוזמת ממלכת ירדן שהעיר העתיקה של ירושלים וחומותיה הן אתר מורשת עולמית.²⁷ בשנת 1982 הוכרז שירושלים העתיקה וחומותיה הן אתר מורשת עולמית בסיכון.²⁸ ירושלים היא העיר היחידה ברשימת אתרי המורשת העולמית שאינה נמצאת על-פי רשימה זו בריבונותה של שום מדינה. העיר נזכרת רק כאתר שהוצע על-ידי ירדן. בשל הסכסוך הפוליטי המתמשך לא התאפשר ליישם תוכנית כוללת ומקיפה להגנה על המורשת התרבותית בירושלים. בשנת 2003, כשלוש שנים לאחר פרוץ האינתיפאדה השנייה, הפעילה אונסק"ו (UNESCO) תוכנית פעולה להגנה על המורשת התרבותית של העיר העתיקה בירושלים. במסגרת היוזמה הוכנה תוכנית פעולה מקיפה, הכוללת הקמת מאגר מידע מאוחד של כל משאבי המורשת בירושלים, הפעלת פרויקטים לשימור מבנים נטושים, רחובות, אתרים או שטחים פתוחים ושיקום מבני מגורים ומסחר במטרה לשפר את איכות החיים של התושבים תוך שימור האדריכלות המקורית ותמיכה בפעילויות תרבות לנוער.²⁹ על-פי אמנת הוועדה למורשת עולמית (WHC), יש להגן על העיר העתיקה מפני בנייה ופיתוח בתוך חומותיה ו**מחוץ להן**. בהתאם לכך, חפירות ארכיאולוגיות נרחבות בצמוד לחומות ובנייה מסוג מתחם התיירות המכונה מרכז קדם, שימוקם מחוץ לחומות, מהוות פגיעה בשימור ירושלים כאתר מורשת עולמית.³⁰

כיוון שהוכרזה כאתר מורשת עולמית ללא שייכות למדינה מסוימת, ירושלים העתיקה נמצאת בתחום אחריותם של משרדי אונסק"ו בפריז, ולא בירושלים או ברמאללה. אף על פי כן, אונסק"ו משתדלת לעבוד עם כל הצדדים המעורבים בירושלים. ראש הוועדה הישראלית למורשת עולמית באונסק"ו הוא שותף מרכזי בהגנה על מורשת העיר. בשנת 2011 מינה משרד החינוך את האדריכל אריה רחמימוב לעמוד בראש הוועדה.³¹ רחמימוב הוא אחד האדריכלים העיקריים העובדים במזרח ירושלים, והוא מעורב בתוכניות רבות של המתנחלים והרשויות. הוא גם המתכנן של מרכז קדם, המתוכנן להיבנות בחניון גבעתי. לפיכך, נראה שהמינוי מעיד על שיתוף פעולה בין עמותות המתנחלים במזרח ירושלים לבין ממשלת ישראל ועל האינטרסים המשותפים להן. מטבע הדברים, מצב עניינים זה אינו מאפשר לוועד הישראלי למורשת עולמית באונסק"ו לגבש חוות דעת מקצועית ובלתי תלויה ביחס לתוכניות הבנייה והפיתוח בירושלים העתיקה.

הסכומים שישראל השקיעה במיזמים תיירותיים וארכיאולוגיים באגן ההיסטורי של ירושלים מאז שנת 2005 והסכומים שהיא מתכננת להשקיע בפרויקטים אלה עד שנת 2019 מסתכמים בכמעט מיליארד ש"ח. חלק ניכר מהכסף הושקע ויושקע בעתיד בשטח הכפר סילוואן ובעיר העתיקה. מדובר בפרויקט מורכב וארוך טווח, וצפוי שחלקיו השונים ייצרו לאורך זמן מציאות חדשה. כל חפירה נתפסת בציבור כסוגיה נקודתית, והקשרים בין החפירות והשפעותיהן המצטברות אינם ברורים תמיד. רק התייחסות כוללת תמחיש את השינוי שהחפירות מכוננות בצביונו של האזור ואת התמורות שהן מחוללות במרחב, על פני הקרקע ומתחת להם.

ההשקעות הגדולות והחפירות הארכיאולוגיות המשנות את פני השטח, בשילוב עם הצגת העתיקות כאסמכתאות לזכותו ההיסטורית של עם ישראל על אתרים אלה, יוצרים אגן היסטורי חדש. כך הופך הכפר סילוואן לאתר עיר דוד, סביבות הר הבית/אל-חרם א-שריף מזוהות עם חפירות העופל ומנהרות הכותל, וכל אלה מדגישים את ירושלים של ימי בית המקדש השני ומתעלמים מחשיבות העיר לבני דתות ותרבויות אחרות. המנהרות המקשרות בין סילוואן לבין העיר העתיקה יוצרות רצף פיזי ונרטיב היסטורי אחיד המתעלם מהתושבים הפלסטינים. החפירות תחת כיפת השמיים ובמעבה האדמה מכוננות יחד את ירושלים החדשה, עיר המבוססת על יצירת קשר פיזי בין האתרים הארכיאולוגיים השונים. המבנה שֶׁיִקָּוּם על-פי התכנון בחניון גבעתי ישמש ציר תיירות מרכזי לאזור כולו. כל פתרון פוליטי שיפריד בין חלקיה השונים של העיר העתיקה לבין הכפר סילוואן יידרש להתמודד עם מערך תיירות זה המשתרע על פני הקרקע ומתחת להם.

על מדינת ישראל מוטלת החובה לאפשר חופש פולחן ותרבות לבני כל העדות והעמים בירושלים. כגורם הנושא באחריות לעיר זו, עליה להציג את תולדות העיר מראשיתה ועד לימינו בצורה מאוזנת, שתמחיש את כל רבדיה. הרשויות האמונות על עתיקות העיר יכולות להציג עיר שעברה המורכב הוא חלק בלתי נפרד מההווה המורכב שלה. במציאות של ירושלים, ובסביבה המקצינה מיום ליום, הדגשת העבר של ירושלים כחלק מן החיים בה כיום אינה פריבילגיה אלא כורח של המאבק בקיצונים משני הצדדים ואמצעי לבניית חיים של כבוד לכל תושבי העיר, זה לצד זה.

- יש להמעיט ככל האפשר בחפירות חדשות. כל חפירה צריכה להיות איטית עם רגישות מרבית לצורכי התושבים ולצורכי המדע. מובן מאליו שיש לשלול שיטות חפירה פסולות כגון חפירה במנהרות ולשאוף שכל חפירה תהיה פתוחה לביקורים
- שטח החפירות של חניון גבעתי הוא עובדה מוגמרת. יש לשלב אותו בסביבה האורבנית והארכיאולוגית שבה הוא נמצא, להשאירו פתוח ונגיש לכלל הציבור ולהימנע מכל בנייה שתסתיר את העתיקות ותפריד בין שטח החפירות לבין הכפר סילוואן ולבין העיר העתיקה שמנגד.
- יש לחזק את המודעות הציבורית והפוליטית להשפעתן המדינית של החפירות הארכיאולוגיות על אזור האגן ההיסטורי של ירושלים והר הבית.
- יש לחזק את ההכרה בכך שהמורשת התרבותית של ירושלים נובעת מחשיבותה ההיסטורית של העיר לכלל האנושות, ולא לדת ספציפית או לעם מסוים.

הערות שוליים

1. החלטת ממשלה מס' 4090, "סדרי עדיפויות - חיזוק העיר ירושלים", 9 באוגוסט 2005; וכן על-פי פרסומים של חברת הרל"י באתר האינטרנט שלה.
2. החלטת ממשלה מס' 4651, "פיתוח העיר ירושלים", 20 במאי 2012.
3. תוכנית 11053, המרכז למורשת הכותל המערבי, רחבת הכותל העיר העתיקה, מתוך: מאגר תוכניות תכנון ובניה.
4. ר' לדוגמה תחקיר העוסק בחללים התת-קרקעיים מתחת לפני העיר העתיקה: מ' רפפורט, "ירושלים של מטה", הארץ, 13 בספטמבר 2005.
5. דברי ש' פוני, "שימור ופיתוח לגלי הר הבית - שערי שלמה ומקוואות העופל", כפי שהוצגו בכנס "חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה", אוקטובר 2012.
6. על הקשר בין עמותת עטרת כהנים לבין חפירת חללים תת-קרקעיים בעיר העתיקה ובית אריאל שרון ר': מ' רפפורט, "ירושלים של מטה", הארץ, 13 בספטמבר 2005.
7. ש' וקסלר וא' און, ירושלים - חפירות רחבת הכותל, ח"א 121, 2009.
8. דברי עו"ד קייס נאסר בפני הוועדה המחוזית כהתנגדות לבניית בית הליבה. פרוטוקול הדיון בוועדה המחוזית לתכנון ובנייה, עמ' 13-14, סעיף 35.
9. י' רייטר, המקומות הקדושים בירושלים העתיקה: אופציות לניהולם במסגרת הסדר מדיני, ירושלים, 2008, עמ' 9-12.
10. י' אלי, "לראשונה מאז 77: העיר העתיקה בירושלים תשופץ", 5 NRG בדצמבר 2012.
11. E. Mazar, *Excavations in the south of the Temple Mount: the Ophel of Biblical Jerusalem*. Jerusalem: The Hebrew University, Institute of Archaeology, 1989.
12. פרויקט השימור של מסלול המקוואות מדרום להר הבית התבצע בשנים 2010-2012 ביוזמת פמ"י.
13. נ' חסון, "אתר ארכיאולוגי בירושלים בלב ויכוח על קיומה של ממלכת שלמה", הארץ, 24 ביוני 2011.
14. נ' חסון, "רשות העתיקות חשפה בירושלים מאגר מים מבית ראשון", הארץ, 6 לספטמבר 2012.
15. בג"ץ 7800/05 ובג"ץ 7192/04.
16. נ' שרגאי, "הקרב על דרך העופל", הארץ, 16 במאי 2006; וכן נ' שרגאי, "המדינה נאבקה בקבורה המוסלמית הלא חוקית למרגלות הר הבית", הארץ, 21 ביוני 2009.
17. בג"ץ 7800/05 ובג"ץ 7192/04, פסק דין מיום 19 ביולי 2009.
18. סדר יום לשיבת הממשלה מס' 151 בתאריך 20 במאי 2012; פיתוח העיר ירושלים, נספח 812 נוסח מתוקן.
19. סרטון עיר דוד: "בריכת השילוח והרחוב ההרודיאני בעיר דוד", 4 בנובמבר 2010; וכן סרטון רשות העתיקות: "עיר דוד - חשיפת הדרך לבית המקדש", 29 ביולי 2012.
20. Bliss, F.J. and A.C. Dickie, *Excavations at Jerusalem, London, 1898*.
21. נ' חסון, "בתום שבע שנים הושלמה חפירת תעלה ליד הר הבית", הארץ, 25 בינואר 2011.
22. סרטון עיר דוד: "דרך עולי הרגל מבריכת השילוח ועד הכותל המערבי", 5 באפריל 2012.
23. סרטון וידיאו על בור ירמיהו בהפקת אתר עיר דוד: "עיר דוד בור המים".

24. נ' חסון, "המדינה תקציב מיליונים למיזם תיירות של אלע"ד במזרח ים", הארץ, 29 במאי 2012.
25. ע' עמים, "עסקה באפילה", עמ' 23, וגם נ' חסון, "בור של אינטרסים בחפירות החדשות בעיר דוד", הארץ, 10 באוקטובר 2011.
26. World Heritage Convention of 1972: Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage.
27. UNESCO, Report of the 1st Extraordinary Session of the Committee, 1981.
28. UNESCO, Justification for inscription on the List of World Heritage in Danger, 1982: Report of the 6th Session of the Committee, 1982.
29. UNESCO, Action Plan for the Safeguarding of the Old City of Jerusalem, September 2007.
30. UNESCO, World Heritage Center, "The Director-General of UNESCO voices his alarm over the resumption of tensions in the Old City of Jerusalem", February 8, 2007.
31. נ' דביר, "אדריכל אלע"ד מונה לראש ועד אונסק"ו", הארץ, 19 ביוני 2011.

emek shaveh עמק שווה عمق شبیه

מידע נוסף ניתן להשיג באתר האינטרנט של הארגון: www.alt-arch.org

להזמנת סיורים ארכיאולוגיים אלטרנטיביים, סדנאות,
הרצאות וקבלת חומר הסברה ניתן ליצור קשר בדוא"ל info@alt-arch.org
או בטלפון 054-5667299

www.alt-arch.org

